

Алла Каленська

ПРИКОРДОННИКИ НА ДНІПРОВСЬКОМУ ЛІВОБЕРЕЖЖІ

У статті розглянуто та проведено аналіз окремих аспектів охорони південно-східних кордонів прикордонниками українських військово-державних утворень XIV – XVIII ст. та участь українського козацтва в прикордонних структурах створюваних державами-колонізаторами. На основі архівних джерел та історіографії автор ставить за мету дослідити особливості становлення та охорони земель Лівобережжя у XIV – XVIII столітті.

Ключові слова: оборонні споруди, фортеця, прикордонники, південно-східний кордон, козацтво.

У політичній історії України Дніпровське Лівобережжя займає особливе місце. Так склалося, що ці землі знаходилися в центрі важливих історичних подій, які в подальшому визначали долю не тільки України, але й багатьох європейських країн. У часи формування слов'янської спільноти та утвердження Київської Русі як важливого чинника в геополітиці тогочасної Європи саме Лівобережжя стало цементуючим компонентом української державності. Можливо, причиною такої специфічної «популярності» цих земель стало їхнє вигідне географічне положення, родючі ґрунти та стійке до життєвих негараздів населення. Так чи інакше той особливий «бунтарський дух», що його витворило місцеве населення, поширюючись на всю країну, став важливим чинником у часи Української національної революції середини XVII століття. У сучасній історичній літературі серед публікацій з даної проблеми варто відзначити праці І. Іванченко і Б. Моця, які розглядають прикордонну діяльність українського козацтва в охороні кордонів Російської імперії. Багатий матеріал напрацьовано російськими авторами. Так, А. Молотков і М. Чепелкін розглядають діяльність прикордонних структур, створюваних українцями в контексті загальної розвитку російських прикордонних військ, Олександр і Андрій Плеханови аналізують розвиток козацтва і, зокрема, виконання ним прикордонної служби. Місце і роль козацтва в державній політиці в галузі охорони західного кордону Росії в першій чверті XVIII ст. характеризує І. Карачаров, а Є. Єжуков досліджує прикордонну службу козацтва в часи Петра I і Єлизавети Петрівни. Однак багато питань даної проблеми й надалі залишаються нез'ясованими. Метою статті є аналіз окремих аспектів охорони південно-східних кордонів прикордонниками українських військово-державних утворень XIV – XVIII ст. та участі українського козацтва в прикордонних структурах, створюваних державами-колонізаторами.

Український кордон почав поступово формуватися, починаючи з другої половини XIV ст. на теренах Чернігівщини й Сіверянщини в цілому. Остання включала (після поділу 1054 р.) північну частину території сіверян, східну частину радимичів та більшу частину в'ятичів – до витоків Десни та верхів'я Оки. Центральна частина знаходилася між Черніговом та Брянськом. Хоча вже розпорошена на дрібні князівства, вона зберігала ще певну єдність як спільного домену Ольговичів, враховуючи династичну спадщину ще часів Київської Русі. Надалі ця територія підпала під зверхність Золотої Орди, а потім, після Синьоводської битви 1362 р., перейшла у васальну залежність від Великого князівства Литовського. Литовсько-татарським, а згодом литовсько-московським кордоном були східні межі двох тогочасних князівств – Новгородсько-

© Каленська Алла Вікторівна – кандидат історичних наук, викладач кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.

Чернігівського та Стародубсько-Рильського. Саме з цих територій постав майбутній російсько-український кордон, котрий з плином часу мав певні переміщення. Так, як уже зазначалося вище, в 1470–1500 рр. перейшли з литовської васальної залежності до московської північні сіверські князі, а в 1503 р. – ще й Новгородсько-Чернігівське та Стародубсько-Рильське князівства [1, арк. 240]. Литовсько-московський кордон проходив уздовж 51 градуса північної широти і далі по Дніпру повертав у північному напрямку. Московська держава поступово, але впевнено приєднувала сіверянські князівства до своїх володінь (в 1521 р. під її опіку перейшло останнє із них – Новгород-Сіверське). Правда, на підставі Полянського мирного договору 1634 р. Московське царство повернуло Польсько-Литовській державі сіверянські князівства з певними змінами. Однак означена кордонна смуга існувала до 1648 р. Після звільнення більшої частини території України від золотоординського панування в 60-ті роки XIV ст., татарські орди перекочували в південно-східні степи Північного Причорномор'я та на Кримський півострів, де розпочалося формування Кримського ханату. Вже звідти вони проводили напади на своїх північних сусідів-землеробів на Переяславщину, Поділля, південні райони Київщини та Волині [2, с. 27]. Для оборони від нападів степовиків створилася система фортець. На Дніпровському Лівобережжі з'явилися нові укріплення в Батурині, Глухові, Чернігові, Ніжині, Любечі та в інших пунктах. На рубежі XIII – XIV ст. почало зростати населення на південно-східних кордонах України, зокрема в районі тоді ще невеликих містечок Черкас і Канева. Там, з метою встановлення перепон татарським набігам, теж були збудовані фортеці, які служили місцями перебування адміністрації староств і залоги різної чисельності. Для зміцнення південних кордонів Великого князівства Литовського використовувалися підрозділи васально залежних татар і вихідців із Кавказу, яких поселяли в кінці IV – на початку XV ст. поблизу Черкас, Канева та в інших місцевостях Лівобережжя. У функціях прикордонних міст оборона від степняків знаходилася на перших позиціях. Державою вимагалось, щоб замкові споруди – військові твердині країни – перебували у доброму стані. Існував визначений і завчасно узгоджений порядок дій у випадку виникнення зовнішньої небезпеки [3, с. 54]. У разі наближення чи вторгнення татар кожний боярин зобов'язаний був у складі відповідного загону виїхати в поле при державних замках в Черкасах, Каневі, Острі, Переяславі, Ніжині, Білій Церкві. Окрім загальних, стратегічних обов'язків щодо захисту кордонів, були і обов'язки, що конкретизувалися на деяких тактично-запобіжних заходах. Так, черкаські бояри були зобов'язані «лежати на воєводі в час неспокійний», що означало на випадок небезпеки обороняти київські укріплення. Бояри Остра виїжджали по черзі вартувати на дорогах Дніпровського Лівобережжя – «шляхи одвідувати по Сіверській стороні», куди могли прийти татари. У Черкасах та Каневі діяла регулярна сторожа на засідках – «на місцях урочистих» – поблизу татарських переправ. Обов'язком овруцького боярства була «служба ординська», тобто супровід великокнязівських послів та гінців через степ до Криму або ж татарських кочовищ на території Північного Причорномор'я. У Черкасах міщани мали, окрім згаданого вище, обов'язок їздити кілька разів упродовж року «в поле», тобто в степ, для «розгляду»(спостереження), де перебувають татарські кочівники [4, с. 6-10].

Українське козацтво пройшло тривалий і складний шлях свого розвитку. Виникнувши у Подніпров'ї, воно з часом поширилося на інші українські землі, стало панівною групою населення на Лівобережжі, Слобожанщині і, звичайно, в Запорозжжі, формується як суспільний стан на порубіжжі. Поселяючись там, займаючись промислами чи отримуючи землі, вони, не маючи ніякого державного захисту, змушені були самостійно захищатись від войовничих сусідів, організовували окремі рейди углиб татарської території з метою захоплення здобичі, перехоплення ворожих загонів, що повертались з України після набігу, та ін. Дії по охороні кордону проводились, у більшості випадків, локально – централізована система оборони часів Київської Русі була зруйнована після монголо-татарської навали, кожне місто оборонялося самостійно. Внаслідок московсько-литовських воєн кінця XV – початку XVI століття значна частина сучасної території України (Чернігово-Сіверщина, Слобожанщина)

входили до складу Московського царства та згодом до Російської імперії. Протягом XIII–XIV ст. тут зберігалася в основному стара схема охорони територій – з допомогою системи фортець, які оточували центр князівства. Позбувшись у 1480 р. залежності від монголо-татар, Московська держава продовжувала потерпати від частих татарських наїздів на свої території з півдня, для попередження яких доводилося розвивати прикордонну службу. Захист південних рубежів, заселення і колонізація Півдня були досить важкою справою, оскільки ці території були місцями традиційних кочувань степовиків, а також проходження так званих «шляхів» (або «сакм») татар, котрі щороку, іноді по кілька разів, здійснювали набіги на території Московщини та України. Одним з головних шляхів був вододіл Дніпровського і Донецького водних басейнів, який проходить через нинішні Курську та Харківську області; ця татарська сакма звалася Муравським чи Царським шляхом. Від Муравського шляху відділялися Ізюмський та Кальміуський шляхи [5, с. 30-32]. З 1512 року охорона й оборона берега Оки стала загальнодержавною повинністю. Перші згадки про державну прикордонну службу в Московському царстві відносяться до 1512 року, коли князь Василь III «утвердил землю свою заставами». На цьому напрямку посилюються укріплення міст-городів, поступово створюється перша «засічна лінія», яка створювалась як глибокошелюнована оборонна структура і в результаті до середини XVI ст. складалась із трьох ліній: перша лінія – сторожові застави і станиці козаків, що були висунуті в поле; друга – укріплення городів і сама засічна лінія, а третя проходила по р. Оці, де постійно стояли полки й артилерія. У XVI ст. це вже була безперервна лінія оборони, витягнута по фронту більш як на 1000 кілометрів. Глибина оборони перевищувала 200 кілометрів, з далеко висунутими вперед сторожовими заставами [6, с.84]. Обов'язок стежити за належним станом завалів було покладено на спеціальну засічну сторожу. В обладнанні засічної лінії брали участь і місцеві мешканці. Вони будували «острожки», оточували свої поселення земляними валами, засікали лісові дороги. Тут же на високих деревах і курганах на відстані прямої видимості виставлялись дозорні пости, які сигнальними димами повідомляли про небезпеку. Основою прикордонної служби в даний період була сторожа. До її обов'язків входило постійно здійснювати розвідувальні виїзди в степ, стежити за рухом татар, перехоплювати «язиків», а за необхідності – здійснювати попереджувальні збройні сутички і навіть переслідування. Охороняли кордони «городові козаки», які відомі на цій службі з першої половини XV ст., та вільні козаки як з козачих станиць, так і з прикордонних городів. Вони прикривали два найбільш небезпечні напрями – рязанський і сіверський [7, с. 39]. У 20-х роках XVI ст. глибоку розвідку до Азову вели козачі станиці на «рязанській Україні», ближче московського кордону їздили українські люди і стояли застави. Сіверську землю охороняли севрюки (місцеві жителі) і путивльські козаки. Вони ж служили в донецьких сторожах по найму, супроводжували як провідники маршрути пересування військових загонів московських воевод. Севрюки підтримували зв'язки з черкаськими і канівськими козаками, що вважались підданими польського короля, і через них отримували відомості про набіги, які готувались. Керівництво Московської держави активно залучало на прикордонну службу українське козацтво і в результаті такого підходу наприкінці XVI ст. велику частину особового складу прикордонних московських застав становили вихідці з України [2, с.117]. Остаточна сторожова служба була організована при цареві Іванові Грозному. Головним начальником прикордонної служби було призначено боярина, князя Івана Михайловича Воротинського, який прослужив на південному кордоні більше 30 років. 16 лютого 1571 р. був прийнятий перший у Московському царстві військовий статут – «Боярський приговор про станичну і сторожову службу». Ним, разом з принципами та завданнями, покладеними на прикордонну охорону, встановлювалися також порядок дій сторожів і станичників при виявленні на сакмах ворога, дисциплінарна відповідальність сторожів і станичників, їхнє оснащення тощо. Організована таким чином прикордонна варта мала 2 основні елементи сторожової служби:

- стаціонарні сторожі (попередники сучасних застав), які контролювали визначену ділянку місцевості і у межах якої здійснювали роз'їзди;

- станиці, які передували появі рухомих прикордонних постів (нарядів).

Статут, напрацьований Воротинським і затверджений Іваном Грозним, пізніше був доповнений і вдосконалений за Бориса Годунова [8, с.2-4]. У 1623 році вводиться новий статут сторожової та станичної служб. Принципи організації сторожової і станичної служб попереднього статуту були в основному збережені, але були і нововведення, зокрема, пов'язані з введенням цілодобової охорони кордону, зменшення відстані, на яку розсилались станиці, тощо. Новий статут діяв до кінця XVII ст. Ще одним засобом охорони кордону продовжувало залишатися будівництво засічних ліній. Зруйнована татарами на початку XVII століття Велика засічна лінія (XVI-XVII ст.) відбудовується в середині цього ж століття. Але частина укріплень будеться вже на нових рубежах і отримує назву Білгородської засічної лінії. Саме це місто-фортеця, винесене далеко в степ, стало центром усієї системи оборонних споруд нової прикордонної лінії. До охорони засічної лінії активно залучалися жителі прилеглих територій. Крім охорони та дотримання у належному стані засік, місцеві мешканці у небезпечний час виставляли ополчення, яке розподілялося між окремими ділянками-засіками. З другої половини XVII ст. турботу про московські кордони, на своїх напрямках, перебирають на себе українські військово-державні утворення: Українська козацька держава, Гетьманщина, Запорозжя, Слобожанщина [9, с.13].

Уклавши Березневі статті, Богдан Хмельницький автоматично перебрав на себе турботи про південний кордон Московського царства, більше того, цей напрямок став ще небезпечніший. Готуючись до походу проти Польщі навесні 1655 р., Хмельницький особливо дбав про надійність захисту південних кордонів. А підстави для тривоги були, оскільки Магомет-Гірей не хотів примиритися з протекцією Москви над Україною. Форми і методи прикордонної служби у державі Б. Хмельницького та у Гетьманщині були різноманітні. За несенням прикордонної служби у другій половині XVII ст. слідував білгородський воевода. На відміну від запорозьких козаків, які отримували від походів певний зиск у вигляді платні чи трофеїв, вони змушені були поєднувати господарську діяльність із військовою службою. Основною формою охорони кордону був форпост. Кожен з них у межах певного територіального району розставляв чергові вартівні команди – «бекети»(пікети), котрі були специфічною формою козацької аванпостної служби і налічували, як правило, 3-4 козаки. Вони являли собою, по суті, спостережні пункти з караульними постами, які висувалися на південь від головних постів і розташовувалися на підвищених місцях, здебільшого на «могилах» (курганах). На самих форпостах, також на підвищених місцях, стояли так звані «фігури», «маяки-гляди». У разі тривоги ці фігури підпалювалися і полум'ям та димом сигналізували про вторгнення ворога. Лівобережні козаки обслуговували форпости в районі Дніпра, слобідські – вздовж р. Донець. Кожному лівобережному та слобідському полку вказувався відповідний відтинок прикордонної території, який він повинен був забезпечити форпостами. За ініціативою російського уряду в 1731 – 1735 рр. зводиться Українська прикордонна укріплена лінія – система оборонних споруд, розташованих поміж Дніпром та Сіверським Донцем. Її основним призначенням теж був захист Лівобережної та Слобідської України від грабіжницьких наскоків кримських татар. Лінія мала 16 фортець і підсилювалася більш ніж 200 редурами та блокгаузами. Загальна довжина укріплень перевищувала 285 км. Основна оборонна смуга проходила по кордонах Полтавського та Харківського полків, від Дніпра при впадінні в нього р. Оріль, по берегу Орелі та її притоки Берестової, далі по р. Берека до її впадіння в Сіверський Донець (від сучасного Краснограда до Ізюма). Татарські зағони доволі часто проривали Українську укріплену лінію [10, с.159-160].

На початку XVIII ст. на основі лівобережних і слобідських полків Петро I створив ще одну прикордонну структуру для захисту південних рубежів – Українську ландміліцію. На ландміліцію покладалися такі завдання: охорона і оборона кордонів від раптових військових нападів та набігів; спостереження за таємним провозом «біглих людей» і проникненням лазутчиків; боротьба з контрабандистами, із загрозою занесення епідемій, з бродяжництвом в прикордонні (адже там могли критись зловмисники та шпигуни). Передбачалось, що ландміліція буде також брати участь і у

військових діях. Загроза постійної військової небезпеки зменшується, прикордонні структури стають зайвими, і у 1775 р. Українська ландміліція ліквідується [11, арк. 386]. Московське царство на кордоні із Гетьманщиною в період її існування мало 3 митниці: в Брянську, Сівську та в Курську. Інколи купці користувалися послугами Білгородської митниці (переважно, купці Слобідської України). Вказані митниці припинили своє існування разом із знищенням української митної системи – протягом 1753–1757 рр. Шляхом послідовних указів імператриці Єлизавети Петрівни про ліквідацію внутрішніх митниць, внутрішніх мит та дрібних зборів, відміни індукти (мити за ввезення товарів) та евекти (мити за вивезення товарів) у торгівлі між Російською імперією та Гетьманщиною власне українська митна система була знищена. У першій половині XIX ст. інститут військових поселень набув подальшого розвитку. Перша спроба створення військових поселень нового зразка відноситься до 1810–1812 рр. Інший варіант поселення кавалерії опрацьовувався влітку 1853 р., коли відповідна комісія збрала необхідні відомості про казенні селища Ніжинського та Борзнянського повітів Чернігівської, а також Роменського та Гадяцького повітів Полтавської губернії, де передбачалося поселити легку кавалерійську дивізію і бригаду кінної артилерії. Доповідь з цього приводу була представлена імператору в грудні 1853 р., тобто, коли вже йшла війна, тому Микола I наклав резолюцію «Оставить впредь до повеления» [12, с. 80]. У 1857 р. військові поселення кавалерії були перейменовані на Південні поселення, які до 1868 р. були поступово ліквідовані. Відігравши роль другого ешелону прикриття західних та південно-західних кордонів Російської імперії, військові поселення кавалерії, що розташовувалися на сучасних українських землях, поступилися місцем іншим формам забезпечення безпеки державних рубежів [7, с. 40].

Отже, українське козацтво впродовж своєї історії постійно виконувало завдання з охорони кордонів. Ця функція була притаманна різним козацьким станам. Для козацтва, що заселяло прикордоння, його охорона була викликана природною необхідністю самооборони. Набрані на службу черкеси, реєстровці отримували накази охороняти кордони Литви та Польщі. Для того, щоб отримати маєток, заробити кошти, наймалися козаки в станичну і сторожову службу Московського царства. У Гетьманщині, Запорозжжі, Слобожанщині створювались спеціальні прикордонні структури, які захищали ці українські автономії і слугували передовим форпостом охорони й оборони Російської імперії. Щодо форм і засобів охорони кордону, то вони постійно удосконалювались, створювались спеціальні структури, що робило козацьку прикордонну охорону мобільнішою і боєздатнішою і давало можливість ефективніше вирішувати завдання зміцнення безпеки країни, захисту й охорони кордону.

1. Центральний державний історичний архів України. – Ф. 445. – Оп. 1. Спр.–1. – 240 арк.

2. Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVII ст. / В.О.Пірко. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2004. – 223 с.

3. Моця Б.О. Батурин у системі фортифікаційних споруд Лівобережної України XVII ст. / Б.О.Моця // Батуринська старовина: зб.наук.пр., присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К. : вид-во ім. Олени Теліги, 2008. – С. 52-61.

4. Мальченко О. Типологія замкових та міських фортифікаційних систем на південно-східному українському порубіжжі (кінець XIV–середина XVII ст.) / О.Мальченко // Наукові записки: зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, 1996. – Том 1. – С. 5-23.

5. Саратов І.Е. Муравський шлях через Дикое поле / І.Е.Саратов // Памятники Отечества. – 1980. – № 2. – С.30-35.

6. Ежуков Е. «Утвердил землю свою заставами». Василий III и охрана границ московского государства / Е.Ежуков // Пограничник. – 1998. – № 6. – С. 82-87.

7. Іванченко І.Г. Українське прикордоння Московської держави / І.Г.Іванченко // Кордон. – 1998. – № 3-4. – С. 38-40.

8. Боярский приговор о станичной и сторожевой службе 1571 года // «Акты Московского государства». – М., 1890 – Т. I (1571-1634 гг.). – С. 2-7.

9. Заїка Г.П. Українська лінія / Г.П.Заїка. – К. – Полтава: ВЦ «Археологія» УОД-ПА, 2001. – 86 с.

10. Моця Б. Козацька фортифікація Лівобережної України / Б.Моця // Нові дослідження козацької доби в Україні. – К.: Часи козацькі, 2003. – Випуск 12. – С. 156-162.

11. Центральний державний історичний архів України. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 1. – 386 арк.

12. Клементьев В.В. Военное ведомство в охране границ Российской империи / В.В.Клементьев. – М.: Академия ФПС России, 2002. – 190 с.

Каленская А.В.

Пограничники на Днепровском Левобережье

В статье рассмотрены и проведен анализ отдельных аспектов охраны юго-восточных границ пограничниками украинских военно-государственных образований XIV – XVIII веков и участие украинского казачества в приграничных структурах, создаваемых государствами-колонизаторами. На основе архивных источников и историографии автор ставит целью исследовать особенности становления и охраны земель Левобережья в XIV – XVIII веке.

Ключевые слова: оборонительные сооружения, крепость, пограничники, юго-восточная граница, казачество.

Kalenska A. V.

Border guards on the left bank of the Dnieper

The article reviewed and analyzed certain aspects of the protection of the south-eastern borders of the ukrainian border military-state entities XIV – XVIII centuries and part of the ukrainian cossacks in the border structures created states colonizers. On the basis of archival sources and historiography of the author aims to explore the features of formation and preservation of lands of the Left Bank in the XIV – XVIII century.

Keywords: fortifications, the castle, the guards, the south-eastern border, the cossacks.

